

ЛІТЕРАТУРНІ БЕСІДИ МИКОЛИ ПИРОГОВА ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ (до 200-річчя від дня народження М.І. Пирогова)

*Олександр МІХНО,
Педагогічний музей НАПН України,
м. Київ*

УДК 37.016:821.161.2

Анотація. У статті висвітлено погляди М.І. Пирогова на проблеми методики навчання і виховання, а також їх практичну реалізацію шляхом запровадження літературних бесід у гімназіях Одеського та Київського навчальних округів.

Ключові слова: М.І. Пирогов, методика навчання, літературні бесіди.

Сучасна методика викладання літератури спи-рається на досвід педагогів минулого, намагається врахувати уроки цього досвіду та розвивати кращі традиції вітчизняної школи. Історія методичної думки тісно пов'язана з розвитком українського суспільства, з іменами відомих діячів науки і культури, літераторів і педагогів, які були першими авторами навчальних посібників, статей з проблем теорії та історії словесності, питань виховання і навчання.

У середині XIX ст. в українському шкільництві відбувалися якісні зміни у змісті й методиці викладання різних навчальних дисциплін, зокрема й літератури. Під впливами загальноєвропейського освітнього процесу школа прагнула до демократизації і гуманізації навчання. Ці ідеї палко підтримував попечитель Одеського (1856-1858) і Київського (1858-1861) навчальних округів Микола Іванович Пирогов (1810-1881), чие ім'я є гордістю і славою вітчизняної педагогічної науки та освіти. У своїй першій педагогічній праці «Питання життя» (1856) М. Пирогов усебічно обґрунтував глибоко гуманістичну ідею виховання справжньої людини, громадянина, яку прагнув реалізувати у своїй адміністративній і науково-теоретичній діяльності.

Значним є внесок М. Пирогова в розроблення проблем методики навчання і виховання. Питання методів навчання та форм його організації вчений розробляв згідно зі своєю теорією загальнолюдського виховання. Справедливо вказуючи на виховну силу наукового знання, він водночас підкреслював важливу роль учителя в організації процесу навчання, наголошуючи, що його ефективність залежить від: 1) характеру самої науки, 2) особистості та ступеня розвитку учня; 3) особистості та ступеня освіченості вчителя; 4) способу викладання предмета [6, с. 136].

Серед методів, які містять виховний елемент і реалізують виховну функцію, він відзначав розповідь учителя з використанням наочності, літературні бесіди, лекції у вигляді простої бесіди або послідовного викладання. Зазначені методи і нині є одними з найефективніших у процесі вивчення літератури. Самому М. Пирогову імпонував сократівський метод викла-

дання, який вимагав значної вправності, кмітливості та логіки. У статті «Про предмети суджень і дебатів педагогічних рад гімназій» (1859) учений зазначає, що «метода викладання, найбільш відповідна духові гімназійного навчання, є, на мою думку, та, яку використовував Сократ». Головне, вважав він, уміти «утримувати увагу цілого класу в постійній напрузі», оскільки «весь успіх гімназійного навчання ґрунтується на взаємодії вчителя і учнів», а обов'язок вчителя «не полягає лише в одному повідомленні наукових відомостей..., головна справа педагогіки полягає саме в тому, як ці відомості будуть повідомлені учням» [6, с. 138].

Слід підкреслити, що М. Пирогов не лише звертав увагу на виховні можливості методів навчання, а й обґрунтовував доцільність використання того чи іншого методу, методику його застосування. Він був першим не лише в Україні, а й у Росії, хто ґрунтовно довів доцільність поєднання наочності і слова в навчальному процесі, запровадив літературні бесіди в практику гімназій.

Працюючи на посаді попечителя Одеського та Київського навчальних округів, М. Пирогов виявив, що більшість випускників гімназій недостатньо підготовлені до навчання в університеті. Головною причиною цього, на його думку, були не досить розвинені здібності до самостійної праці [2, с. 28]. Бажаючи залучити гімназистів до такого роду діяльності і водночас допомогти їм усвідомлено поставитися до вивчення різних галузей науки, М. Пирогов запровадив у гімназіях літературні бесіди, якими намагався розвинути бажання до літературних занять, розвинути критичне мислення і сформувати самостійність учнів. У статті «Про мету літературних бесід в гімназіях» (1860) учений наголошує: «Будь-який прояв самостійної роботи учнів у літературній бесіді має бути дорогим і важливим для наставників-керівників у цих бесідах. Він дає надію, що університет отримає з їх рук учня, добре обізнаного з тим родом наукових робіт, який його чекає під час навчання в університеті, добре підготовленого до розумових занять...» [6, с. 216]. Саме навчання в університеті, на думку М. Пирогова, втрачає значення, якщо майбутній студент не був заздалегідь підготовлений до самостійної діяльності. Учений акцентує: «Бути уважним до слів і думок іншого є мистецтвом, і мистецтвом нелегке, якому не можна навчитися не вправляючись з ранніх років; а хто не навчився йому в школі, той не годиться і для університету» [6, с. 138]. Запорукою ефективності літературних бесід, на думку вченого, є вибір теми для самостійної роботи, адже непродуманий, поспішний вибір теми призводив, за його спостереженнями, до того, що учні «замість ясних і невідомих зусиль самостійної праці знайшли у своїх ро-

ботах не своє, а чуже, якого вони не змогли позбутися, тому що не могли впоратися з обраним ними предметом, не маючи ще достатньої зрілості і життєвого досвіду, щоб уміти на нього дивитися не з одного і не з двох, а усіх боків. Багато хто не усвідомили навіть того, що і чуже передати так, щоб воно не виявилось неперетравленою масою, треба мати багато свого в запасі» [6, с. 218-219]. Підкреслимо, що ці настанови видатного педагога і сьогодні залишаються актуальними для вчителя-словесника.

У Київському навчальному окрузі правила про літературні бесіди були запроваджені розпорядженням М. Пирогова від 14 жовтня 1858 року спочатку лише для обох київських гімназій. Коротко подаємо текст цих правил:

— мета літературних бесід — викликати в учнів бажання займатися самостійно і сформувані навички викладати письмово та усно свої поняття про предмети гімназійного курсу. Бесіди не повинні бути обов'язковими: вони мають слугувати вираженням вільного прагнення учня висловлюватися і відстоювати свої переконання;

— учні 6-7 класів обох гімназій раз на три тижні збираються в одній з гімназій у присутності директорів, інспекторів та вчителів;

— теми обираються або самими учнями, або пропонуються вчителями, але всі обрані чи запропоновані теми мають бути науковими. Багатий матеріал для цього можуть дати словесність, історія, географія, фізика і народні прислів'я, які виражають життєву мудрість;

— предмет занять на бесідах полягає в читанні учнями власних творів, їх обговоренні та критиці: 2-3 учні читають свої твори, а в подальшій бесіді інші учні, за бажанням, читають рецензії на них. Автору та рецензенту дозволяється вступати у словесні дебати, зрозуміло, у пристойній формі і під керівництвом учителя. Учителі спрямовують дебати до кінцевої мети кожної дискусії — роз'яснення істини, але надати це роз'яснення мають учні. Після закінчення дебатові учителі вказують на ті недоліки творів, які не були помічені протягом дебатові, і викладають свої міркування про роботу та її рецензію. Один або два учні почергово ведуть протоколи, тобто записують в особливу книгу запитання і відповіді;

— рецензії, написані на прочитані роботи, мають бути викладені у «пристойному тоні». З цієї метою вони можуть бути попередньо прочитані директором, інспектором або учителем з певного предмета, і якщо вони знайдуть у рецензії щось непристойне, то віддають рецензенту для виправлення, самі ж у рецензіях нічого не виправляють;

— вплив учителя словесності в учнівських роботах категорично виключається. Учитель може лише пропонувати тему для творів, а також схвалити чи не схвалити вже обрану учнем тему і в підсумку висловити свою думку про роботу та рецензію;

— кращі з поданих на літературні бесіди робіт, успішно захищені авторами, можуть бути прийняті на кінцевому іспиті замість обов'язкових творів. З цієї метою кожна така робота відразу після закінчення дебатові, за згодою присутньої педагогічної ради надписується інспектором гімназії, що вона прийнята замість обов'язкового для майбутнього іспиту. Інші ж твори, а також рецензії на них, схвалені вчителем сло-

весності, зараховуються як обов'язкові річні твори, кожна така робота замість двох, а кожна рецензія замість одного обов'язково твору;

— відвідування літературних вечорів не обов'язкове для учнів, але ті, хто бажає брати в них участь, попередньо записуються і читають свої роботи в тому порядку, в якому записані [3, с. 109-110].

Як бачимо, правила характеризуються чітко визначеною метою літературних бесід, добровільністю участі, довірою до учнів і прямим закликком до самостійної діяльності та відвертого висловлення думок. Крім того, правила передбачали вільний вибір тем, серйозну підготовку учнів зі своєї теми, розвиток критичних здібностей тощо [1]. Зауважимо, що в середині позаминого століття це було незвичайним явищем. Слід зазначити, що не лише зміст, а й сама ідея літературних бесід була одним з оригінальних засобів, які використовував М. Пирогов для оновлення школи.

Атмосферу, яка панувала на цих бесідах, яскраво змальовує у своїх спогадах відомий український етнограф і фольклорист, один із фундаторів української статистики, а тоді — учень київської гімназії Олександр Русов: «З'явилося «приглашеніє» нас, учеників, на «бесіди», що по суботах відбуватимуться у присутності самого попечителя, то у першій, то у другій гімназії. Як же ми підемо на ті «бесіди», де сам «попечитель» буде? Ми учителів наших боїмося, директора — ще дужче, а як же бесідувати з таким великим начальником?.. З острахом йшли ми на ці «бесіди». З тремтінням тинялися по залі, де стояв по середині стіл, а навкруги його стільці. Чи це учителі тут сидітимуть? А може екзамен який буде?»

Входить Пирогов, лиса стара людина, що завжди якимось одним оком поглядає угору. Сідає за стіл і нас просить сідати. Нахилив голову, взяв олівця, почав з ним гратися, поки стукотіння од пересовування стільців затихло. Той олівець якимось впав на долівку. Кинулися, хто ближче, його піднімати. Попечитель і собі доставати його потягся; щось заговорив. Наші ученики пристали до розмови про те, чого це впав олівець та чого, кинувшись доставати його, той того пхнув, а той другого та трохи не зачепили самого попечителя. Він теж роз'ясняв так чи інакше, чого це той ученик вправо, а той вліво посунувся...

Так почалися ті «бесіди», і якимось усі забули, що вони — тільки ученики, а то — начальник не тільки над усіма гімназіями, а й над університетом. Ті ученики, що звикли мовчати, коли учитель говорить, а запитати його про що-небудь уже розучилися, що ще робили коли були у першому класі, тепер просто сперечалися з учителем учителів, говорили йому, що він помиляється. А він користувався кожним словом того чи другого ученика і переходив з одних думок до других так непомітно для всіх, що ми й не стямилися, коли через годину або через дві, розчервонівшись од незвиклого розумового напруження, вислухували од Пирогова ті домисли, до яких ми вже й самі домислилися, але які вже не так були прості й банальні, як те, з чого він почав ці «бесіди»...

Коли повернулися ми додому та почали дома розказувати, що було на «бесіді», нам здавалося, що й за три дні усього того не перекажеш, що ми начебто самі видумали, а він, Пирогов, нам тільки розтлумачив так ясно, наче все це ми учили добре і вивчили якнайкраще» [7, с. 20]. Сам М. Пирогов залишив яскраві, світлі,

живі і вдячні спогади гімназистів. За словами очевидців, новаторська діяльність попечителя викликала «мало сказати, почуття найглибшої поваги, але якогось поклоніння цій винятковій особистості» [5, с. 41].

Літературні бесіди поширилися на всю територію Київського навчального округу. Так, починаючи з 1859-1860 навчального року, протягом 9 років у Ніжинській гімназії було проведено 78 літературних бесід, прочитано 121 роботу та 101 рецензію [3, с. 111]. У виборі тем переважали літературні (їх понад 50 %): учні аналізували народну творчість, «Іліаду» Гомера, «Слово о полку Ігоревім», творчість О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва та ін. Серед історичних та історико-етнографічних тем — процес утворення давньої Русі, «Запорозжці та їхній побут», «Дещо про Малоросію» та ін. [3, с. 113].

Інтерес учнів до цих бесід, який впливає з їх кількості та численності (часто понад 50 осіб), сприяв тому, що учасники бесід багато читали, а отже, скласти ґрунтовний список використаних у роботі чи рецензії джерел вважалося справою честі. Джерела опрацьовувалися авторами робіт дуже уважно, адже рецензент зазвичай готувався опонувати за тими ж книгами. Рецензент іноді прямо ставив запитання, чи точно процитоване джерело, відтак плагіат виявлявся і засуджувався. Слід зазначити, що дуже рідко дискусія торкалася окремих слів і висловів, плану роботи, орфографічних огріхів. Тобто гімназисти говорили по суті, прагнули пов'язати тему з життям. Наприклад, на одній із бесід гімназисти сперечалися, чи можна М. Гоголя вважати соціалістом, маючи на увазі письменника, який торкається життя всього суспільства, і вирішили (разом з інспектором), що можна. Під час обговорення теми «Дещо про Малоросію» розгорілася жвава бесіда про народ, його особливості, ставлення до нього.

Літературні бесіди як метод вивчення літератури розвивали самостійність учнів, інтерес до наукової роботи, формували навички самостійної праці з літературними джерелами, здатність аналізувати й узагальнювати матеріал, уміння викласти свої думки і відстояти їх у словесних дебатах, критично ставитись до висупів своїх товаришів тощо. Крім того, як слушно за-

значає О. Богданова, літературні бесіди М. Пирогова були чи не першою спробою врахувати індивідуальні особливості учнів у процесі вивчення літератури [1].

Зауважимо, що проведення літературних бесід було своєрідною формою позаурочної діяльності. Відвідування бесід і участь у них не були обов'язковими для учнів. Однак не можна не відзначити результативність їх проведення. Так, завдяки їм в учнів з'явилася можливість висловити власні погляди на художній твір, порівняти їх з думкою своїх товаришів. За допомогою грамотно сформульованих педагогом запитань учні намагалися використати раніше здобуті знання з літератури, а самостійне узагальнення учнями власних висновків і роздумів позитивно впливало на засвоєння нових знань. Відзначимо, що бесіда як один із методів навчання у тодішній гімназії відіграла і важливу виховну роль. Позитивним моментом, що впливав на результативне використання цього методу, була правильна організація бесіди вчителем-словесником та створення ним сприятливої атмосфери в аудиторії і особистісного контакту з учнями.

Якщо головним завданням словесності до XIX ст. було формування в учня умінь грамотності і вправного складання текстів різного характеру і навіть літературних творів, то література як шкільний предмет в умовах XIX ст. спрямовувалася насамперед на засвоєння школярами естетичних, художніх і морально-етичних багатств художнього слова та на формування в учнів різноманітних умінь і навичок зв'язного мовлення. Наприкінці першої половини XIX ст. провідним завданням вивчення літератури стає розбір (аналіз) художнього твору [4], що й було предметом літературних бесід, запроваджених М. Пироговим в Одеському та Київському навчальних округах у 1856-1861 рр.

Анотація. В статтє отражены взгляды Н.И. Пирогова на проблемы методики обучения и воспитания, а также их практическую реализацию путём внедрения литературных бесед в гимназиях Одесского и Киевского учебных округов.

Ключевые слова: Н.И. Пирогов, методика обучения, литературные беседы.

Література

1. Богданова О.Ю. Методика преподавания литературы : учебник для студ. пед. вузов / О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертов; Ред. О.Ю. Богданова. — 2-е изд., испр. — М. : Издательский центр «Академия», 2000. — 400 с.
2. Грунскій Н.К. Н.И. Пироговъ, его педагогическая деятельность и взгляды / Н.К. Грунскій. — Юрьевъ, 1907. — 50 с.
3. Грузинскій А. Литературныя беседы в пироговское время / Грузинскій А. // Вестник воспитания. — 1900. — № 5. — С. 108-126.
4. Оліфіренко В.В. Підручник з української літератури: історія і теорія / В.В. Оліфіренко. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. — 324 с.
5. Отрывокъ изъ школьныхъ воспоминаній о Киевской I-ой Гимназій бывшихъ воспитанниковъ ея Н.А.Бунге и Н.П. Забугина (1856-1861) / Празднованіе столетія со дня рожденія Н.И. Пирогова въ Киевской I-й Гимназій. — Киевъ, 1911. — С. 35-41.
6. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Пирогов Н.И. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1952. — 702 с.
7. Русов О. Спогади про Пирогова / О. Русов // Світло. — 1910. — Листопад. — С. 18-21.